

Metin İçi Sözlük Bağlamında Nehcü'l-Ferâdis

Serdar KARAOĞLU*

Bekir SARIKAYA**

Özet

Sözlük, genel anlamıyla bir dilin kullanıcısına yardımcı olma görevini üstlenir. Sözlükler oluşturulma amaçları bakımından çeşitli niteliklerde karşımıza çıkarlar: Tek dilli sözlük, iki dilli sözlük, genel sözlük, deyimler sözlüğü, öğrenci sözlüğü gibi. Sözlüklerin oluşturulma sebeplerinden biri dilin müstakil bir sözlüğünü meydana getirmektir. Öte yandan bu amacın güdülmediği fakat sözlük özelliklerinin yer aldığı metinler de bulunmaktadır. Bu tipolojideki metinlerin sözlükvari özelliklere sahip olmaları dolayısıyla alan yazında metin içi sözlük özelliği/değeri taşıyan eserler olarak isimlendirildiği bilinmektedir. Bu özelliğin metnin anlaşılabilirliğini kolaylaştırması dikkati çekicidir. Bu çalışmada, Harezmi Türkçesi dönemine ait olan ve kırk hadis türünde Türkçe ilk eser olarak bilinen *Nehcü'l-Ferâdis*'te, İslami terminolojinin anlaşılabilirliğini sağlamak için metin içi sözlük özelliğinin bulunup bulunmadığı sorgulanmaktadır. Çalışmada, eserin müellifi/müstensihi tarafından metinde bazı sözcük birimlerinin bir sözlüğün madde başı gibi ele alınıp tanımlandığı bölümler veri olarak kullanılmıştır. Metnin akışına uygun bir biçimde parantez açılan/üzerinde durulan ve tanımları yapılan bu sözcük birimlerinin bir sözlük birimi nazarıyla ele alınıp biçimleri incelenmiştir. Sözlük birimi mahiyetindeki sözcüklerin tanımlanmasında tam tümce tanımı (tipikleştirme içeren, özelleştirme içeren ve tipikleştirme ve özelleştirme içermeyen tam tümce tanımı)

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, <https://ror.org/03a1crh56>
karaoglu@aku.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8506-0082>

** Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, <https://ror.org/03a1crh56>
bsarikaya@aku.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9842-237X>

ve eş anlamla/eş değerle tanımlama (eş diziyle, birlikte kullanımla, değiştirim/gönderimle yapılan eş anlamlılarla tanımlama gibi) yöntemlerinin kullanıldığı tespit edilmiş, *Nehcü'l-Ferâdis*'in metin içi sözlük özellikleri taşıdığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Harezmi Türkçesi, sözlük bilimi, metin içi sözlük, *Nehcü'l-Ferâdis*

Nehcü'l-Ferâdis in the Context of the In-Text Dictionary

Abstract

A dictionary, in its general terms, undertakes the task of helping the user of a language. Dictionaries have various qualities depending on their purpose: monolingual dictionary, bilingual dictionary, general dictionary, dictionary of idioms, student dictionaries etc. One of the reasons for creating dictionaries is to establish an independent dictionary of the language. On the other hand, there are also texts that do not pursue this purpose but possess dictionary features. It is known that the texts of this type are referred to in the literature as works with in-text dictionary feature/value due to their dictionary-like features. It is noteworthy that this feature facilitates the comprehensibility of the text. In this study, it is questioned whether *Nehcü'l-Ferâdis*, which belongs to the Khwarezm Turkish period and is known as the first Turkish work in the forty hadith genre, has an in-text dictionary feature to ensure the comprehensibility of Islamic terminology. Descriptive research method was used in the study. Sections in which some lexemes in the text were treated and defined as entries in a dictionary by the author/copyist of the work were used as data. The ways in which these lexemes, which are emphasized and defined in accordance with the flow of the text, are handled as a lexical item, have been examined. It has been determined that the methods used in defining lexical units were full sentence definitions (typical, specific, and non-typical/non-specific full sentence definitions) and definitions by synonym/equivalent (such as definitions by synonymy, co-occurrence, and substitution/reference). In this respect, it has been concluded that *Nehcü'l-Ferâdis* has the characteristics of an in-text dictionary.

Keywords: Khwarezm Turkish, lexicography, in-text dictionary, *Nehcü'l-Ferâdis*

Sözlük, genel anlamıyla bir dilin söz varlığını dil kullanıcısına sunan araçtır. Sözlük oluşturmayı tetikleyen etkenlerden biri sözcüklerin anlaşılabilirliğini sağlamaktır. Bunun için sözlüklerin oluşturulma biçimleri ve sözlük tanımları farklılık gösterir. Bergenholtz'e (2012, s. 29-30) göre sözlüğün iki anlamı, buna bağlı olarak da iki tanımı vardır. Araştırmacıya göre sözlük metin alımı,

üretimi ya da çevirisi konusunda yardıma ihtiyaç duyulması veya bir kelime, bir kelimenin bir bölümü veya kelimelerin birleşimi hakkında bilgi edinmek istendiğinde başvurulabilecek; (a) bireysel konular ve dil öğeleriyle ilgili sözlük maddeleri ve muhtemelen dış metinler içeren veya (b) her biri farklı sözlüğün tanımına karşılık gelen birden fazla sözlükten oluşan, dilin farklı konuları ve öğeleriyle ilgili sözlük maddeleri ve harici metinler içeren sözlük bilimsel başvuru çalışmasıdır.

Bir başvuru kaynağı olan sözlüklerin sözlük bilimi açısından, unutulmuş, anlamı bilinmeyen veya anlamı bulanık sözcükleri dil kullanıcısına anlaşılır kılmak gibi (Akalın, 2010, s. 270-273) benzer ortaya çıkış nedenleri vardır. Anlaşılabilirliği sağlamak, sözlüklerin temel işlevlerindendir. Türk sözlükçülük geleneğine kaynaklık eden Arap sözlükçülük geleneğinin *Kur'an*'dan sonra oluşması bu duruma örnek olarak verilebilir. Araplar, İslam'ın temel kaynağı *Kur'an*'ı ve hadisi doğru anlayabilmek için sözlükçülük çalışmalarını başlatmışlardır (Yavuzarslan, 2009, s. 1). İslamiyeti kabul eden Türklerde de Arap ve Farslarla ticari, bilimsel veya dinî etkileşim bilinmeyen dili ve kültürü öğrenme gereği oluşturmuştur (Bozkurt, 2019, s. 289). Bu açıdan dinî etkileşimin yansımalarından biri de *Nehcü'l-Ferâdis*'tir (NF).

İslami özelliklerin doğru anlaşılmasına katkı sunmak amacıyla yazılan eserlerden Harezmi Türkçesine ait, kırk hadis türünde bilinen Türkçe ilk eser olan *Nehcü'l-Ferâdis* (Karahana, 1954, s. 138) metin içi sözlük bağlamında ele alınacaktır. NF, Harezmi Türkçesi dil özelliklerini en iyi yansıtan eserlerden biridir (Caferoğlu, 1984, s. 116). Kıvımettin Burslan'a göre eser, belirli bir bölge halkının şive ve aktarımlarına özgü değildir: “Kitap, lügat ve şive cihetinden bir halita hâlinedir. Bir mana için, bu gün muhtelif türk şubelerinde olan lügatlar mal edilmiştir.” (1934, s. 170). Bununla birlikte eser bugünkü Türk lehçeleri sözlüklerinde bulunmayan, yazıldığı bölgeye özgü şiveyi yansıtan söz varlığına da sahiptir: *sofra yediler, yedi beş kişi* gibi (Caferoğlu, 1984, s. 115-116). Eserin söz varlığı ve şivesi bakımından “bir halita hâlinde” olması sadece Türkçe sözcükler için değil, Arapça ve Farsça sözcükler için de geçerli olduğu söylenebilir. Tüm bu çeşitliliğe rağmen eser, Karahana'ya (1954, s. 145-146) ve Eckmann'a (Mahmûd bin 'Alî, 2014, s. VIII) göre yazarın yaşadığı dönemin dilini sade ve açık bir üslupla yansıtan ve kolay okunup anlaşılan bir halk kitabıdır.

Öte yandan bazı kavramlar/sözcükler üzerinde eserin geneline yayılan bir tasarruf dikkati çekmektedir. Bu tasarruf, eserde bazı kavramlar/sözcükler için tanımlamaların/açıklamaların yapılmış olmasıdır. Eserdeki bazı kavramlara/sözcüklere eserin kendi bütünü içinde sözlük birimi gibi yaklaşılması, söz varlığı yönüyle karışık özellik gösteren eserin metin içi sözlük bağlamında incelenmesi düşüncesini doğurmuştur. Bu düşünceden hareketle çalışmamızda *sorun, amaç ve yöntem* başlığı altındaki sorulara cevaplar aranacaktır.

Metin İçi Sözlük

Geçmişten günümüze sözlüklerin yapı, içerik, ortam, hedef kitle vb. etkenlere bağlı olarak çeşitlilik gösterdiği, buna bağlı olarak da sözlük bilimi çalışmalarında tipolojik farklı sınıflandırmaların yapıldığı görülmektedir (Sözlük tipolojileri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Akın, 2022). Sözlük bir dilin söz varlığını sunmanın ötesinde bir sözlük biriminin o dil içerisinde hangi kavram için kullanıldığını açıklayan araçtır. Bir sözlüğün nicelik özelliklerinden ziyade niteliksel özellikleri, kullanıcıların sözlük tercihinde ve sözlüğü kullanmasında etken olmaktadır. Bu nedenle sözlük oluşturmada öncelikli niyetlerden birinin sözlüğün kullanımı olduğu söylenebilir (Hadebe, 2014, s. 50). Elbette, bilgiyi doğru, hızlı ve kolay sunan sözlükler, bu niteliklere sahip olmayanlara kıyasla daha işlevsel ve tercih edilir olacaktır.

Bir metnin anlaşılabilirliğini hızlı ve kolay biçimde sağlayan, fakat sözlük tipolojisinde yer almayan, alışılmış sözlük algısından farklı olan, alan yazında *metin içi sözlük* olarak nitelendirilen ve bazı yönleriyle sözlük vasfını taşıyan eserlerin önemi daha iyi anlaşılacaktır. *Metin içi sözlükçülük* terimi, bir metinde anlamı bilinmeyen okuyucunun ilave bilgiye/açıklamaya gereksinim duyacağı düşünülen sözcüklerle ilgili metin içerisinde bağlama ve konuya bağlı olarak tanımlama/açıklama yapılmasını ifade etmektedir (Nalbant & Ağca, 2020, s. 99). Nalbant ve Ağca'ya göre yazar, metin içi sözlükçülük metoduyla okurun bilmediği varsayılan sözcüklerin anlamlarını metin içinde çeşitli şekillerde gösterir. Sözlüğün biçimselliğini değil, işlevselliğini ön planda tutarak “bağlamsal çeviri” yapar. Diğer sözlükler gibi metin içi sözlükçülükte, sözcük listeleri tutulmaz veya sözcüklerin anlamları toplu bir şekilde verilmez, sözcük tanımları metnin içine yerleştirilir. Metin içi sözlükçülük uygulandığında metnin içeriğine ve yapısına bir üslup özelliği katılmış olur. Aynı zamanda okurun farkında olmadan yabancı/anlamını bilmediği sözcüklerin anlamlarını okuyup öğrenmesi sağlanmış olur (2020, s. 99).

Nalbant ve Ağca'nın (2020) Uygur Türkçesi metinlerinde tespit ettiği ıstılahların anlaşılabilirliğine katkı sunmak adına bazı sözcük birimlerinin metinde tanımlanması/açıklanması hususu, NF'de de görülür. NF'de, İslami terminolojinin veya en azından üzerinde durulan konunun yeterince açıklığa kavuşması/anlaşılması için, müellifin/müstensihin bu tasarrufu bilinçli olarak kullandığı izlenimi oluşmaktadır. Bu durum, eser her ne kadar sözlük maksadıyla yazılmamış olsa da kod çözme özelliği dolayısıyla sözlüklerde tanımlama yöntemleri bakımından ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

Tanım ve Sözlüklerde Tanımlama Yöntemleri

“Tanım” terimine yaklaşım ele alındığı alana göre (felsefe, mantık gibi) farklılık gösterir (Gençer & Yavuzarslan, 2020, s. 395; Dinar, 2021, s. 396-

398). Sözlük bilimi açısından Atkins ve Rundell, tanımların bir dildeki anlamları kataloglamak işlevinin yanı sıra uygulamaya yönelik (pratik) amacının sözlük kullanıcısının iletişim gereksinimlerini karşılamak olduğunu ve tanımların bu gereksinimleri *kod çözme* (decoding) ve *kodlama* (encoding) işleviyle sağladığını belirtir (2008, s. 407).

Atkins ve Rundell’a göre sözlük kullanıcısı bilmediği bir sözcük veya ifadeyle karşılaştığında bunun ne anlama geldiğini tanımda geçen az bir bilgi ile öğrenebilir. Bu yönüyle kullanıcının oldukça az bilgi ile bilmediği şeye dair gereksinimini karşılamak, tanımın kod çözme işlevidir. Dil kullanıcısının bir sözcüğü kullanmak istediğinde, yani üretime geçtiğinde sözcükle ilgili kesin anlamsal özellikleri, eş dizim ve seçme tercihlerini, edimsel ve iletişimsel özellikler gibi detayları edinebilmesi, tanımın kodlama işlevidir (2008, s. 407-411).

Boz, tanımı oluşturan iki temel bileşenden birinin tanımlanan/madde başı, diğersinin tanımlayan/madde içeriği olduğunu belirler. Araştırmacıya göre bununla yapılan iş, bilinmeyeni/örtük olanı sözlüğün hedef kitlesi için amacına uygun olarak açıklamaktır (2020, s. 3). Sözlük bilimi açısından bilinmeyeni bilinir hâle getirmenin yöntemleri şu şekilde sıralanabilir:

1. Analitik/İçlemsel tanımlama (analytical definitions)
2. Sentez yoluyla/Kaplımsal tanımlama (synthetic definitions)
3. Tipikleştirme yoluyla tanımlama (typifying)
4. Eşanlamlılarla tanımlama (synonymous definitions)
5. Kurala dayalı tanımlama (rule-based definitions)
6. Dolaylı/ima yoluyla tanımlama (implicative definitions)
7. Düzanlamsal tanımlama (denotative definitions)
8. İşari/gösterimsel tanımlama (ostensive definitions) (Gençer & Yavuzarslan, 2020, s. 398-399).

Bunlardan “dolaylı/ima yoluyla tanımlama” için alan yazında “tam tümce tanımı” (full-sentence definition) terimi de kullanılmaktadır (Gençer & Yavuzarslan, 2020, s. 407). Atkins ve Rundell, tam tümce tanımı yöntemini “tanımlayıcı bilgiyi, tanımlananın yerleştirildiği tam tümce olarak sunar” şeklinde açıklar (2008, s. 441). Bu tanımlama yönteminde tanımlanan sözcük biriminin tanım içinde kullanılmasıyla tanımının yapılması söz konusudur. Sinclair, genellikle iki parçadan oluşan bu tanımlama yönteminde, aşağıdaki (a) örneğinde görüldüğü gibi, birinci parçanın *konu*, yani tanımlanan sözcük birimi ve eş bağlam(lar)dan (co-text), ikinci parçanın ise konulaştırılan sözcük biriminin açıklayıcı yorumdan oluştuğunu belirtir. Araştırmacıya göre sözcük biriminin, (b)’de olduğu üzere, bağlamının belirtilmemesi, açıklamanın sözcük biriminin

kendisine yönelik olması da söz konusudur. Bunların dışında konunun, (c)'de olduğu gibi, birinci parçada yan tümce vb. ikincil bir kategori içinde yer almasıyla yorumlaşması görülebilir:

- (a) “Saf bir madde başka hiçbir şeyle karıştırılmamıştır¹.”
- (b) “Doğalcı, (...) olan insanları veya şeyleri anlatır².”
- (c) “Eğer birinden küçük adam olarak söz ediyorsanız, siz ...³” (Sinclair, 1991, s. 124-126).

(a) tümcesinde birinci parçayı oluşturan “saf bir madde” ifadesinde konu “saf”, eş bağlam ise “bir madde”dir. Tümcenin geri kalanı ise konuya dair yorumun yer aldığı ikinci parçadır. (b) tümcesinde “doğalcı” eş bağlam belirtilmeden yorumlanmıştır. (c)'de “biri” sözcük birimi “küçük adam olarak” sözcük öbeğiyle “Biri küçük adamdır.” olgusunu mümkün kılar. Bu olguda “biri” konu, “küçük adam” yorum olarak görülebilir (Sinclair, 1991, s. 124-127). Bu yöntemle sözcük biriminin genellikle ilk parçada kullanımı ikinci parçada da tanımı verilmektedir (Atkins & Rundell, 2008, s. 441).

Sorun, Amaç ve Yöntem

Dört ana bölümden oluşan NF'nin her bölümünde on fasıl bulunmaktadır. Her fasıl bir hadis ve tercümesiyle başlayarak o doğrultuda sade bir dille metin akışı sağlanmıştır (Ata, 2014, s. 30-32). Eser her ne kadar sade bir dille yazılmış olsa da bazı kavram ve sözcüklerin anlaşılması için sözlük birimi gibi tanımlandığı ve metnin doğru anlaşılmasına katkı sağlandığı görülmüştür. Bu açıdan çalışmada şu soruların cevapları aranacaktır:

1. Kırk hadis türünde Türkçe ilk eser olan NF'de İslami terminolojinin/dini konuların anlaşılabilirliği bakımından metin içi sözlük yönteminden faydalanılmış mıdır?
2. NF'de metin içi sözlük bağlamında madde başı gibi addedilebilecek sözcük birimlerinde hangi tanımlama yöntem(ler)i kullanılmıştır?

Yukarıdaki sorulara verilen cevaplar, çalışmanın öncelikle sözlük bilimi alanına katkı sağlamayı amaçladığını, aynı zamanda başat özellikleriyle öne çıkan eserlerin farklı açılardan da ele alınması gerektiğini göstermektedir. Bu sorular ve cevaplar doğrultusunda yapılan çalışmada betimsel inceleme yöntemi kullanılmıştır. NF'nin müellifi/müstensihi tarafından *sözlük birimi* gibi yaklaşılan *sözcük birimleri* belirlenmiştir. Çalışmaya konu olan *sözcük birimleri* ve tanımlamaları latin harflerine aktarılmış metinden alınmıştır:

¹ “A pure substance is not mixed with anything else.” (Sinclair, 1991, s. 124).

² “Naturalistic describes people or things that ...” (Sinclair, 1991, s. 126).

³ “If you refer to someone as a *pipsqueak*, you ...” (Sinclair, 1991, s. 126).

*‘Arab tilinçe **hammālatu’l-ḥaṭab** otun yā tiken keltürgenke (13) ayturlar (NF, s. 13).*

***Ebter** ma’**nīsī** songsuz tēmek bolur (NF, s. 46).*

Yukarıdaki sözcük birimlerinden ilki köken bilgisi etiketi de verilerek, ikincisi ise eş anlamı/eş değeri verilerek tanımlanmaktadır. Bu ve benzeri tanımlaması yapılan sözcük birimlerine sözlük birimi gibi yaklaşıldığı önvarsayılarak çalışmaya dâhil edilmiştir.

Öte yandan metinde özel isim olduğu *atlıg* “adlı” etiketiyle açıkça belirtilen sözcük birimleri sadece üst kavramla açıklanmış, bu sözcük birimi için bunun dışında anlam ayırt edici özellik(ler) belirtilmemiş ise söz konusu sözcük birimleri çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur:

*Yana **Şan’ā** atlıg **él** bar erdi Yemen vilāyatında. Ol **élke Ebrehe** atlıg kişini **bég** qılıp turur erdi (NF, s. 30).*

*Haq te’ālāning fermānı birle **Haybar** atlıg **élke bardılar** (NF, s. 34).*

Yukarıdaki verilerden birincisinde *Şan’ā* “atlıg” ile etiketlenerek üst kavram olarak “él (şehir)” olduğu belirtilmiştir. Bu sözcük birimi, “Yemen vilayetinde bulunması” ve “Ebrehe’nin burada beylik yapması” ayırt edici özellikleriyle açıklanmıştır. Bundan dolayı çalışmaya dâhil edilmiştir. *Haybar* sözcük biriminde ise üst kavramın verilmesiyle yetinilmiştir. Bunun dışında ayırt edici özellik bulunmadığı için kapsam dışında tutulmuştur.

Belirlenen sözcük birimlerinin Arap harfli metinden de kontrolü sağlanmıştır. Elde edilen veriler sözlük birimi tanımlama yöntemleri açısından sınıflandırılarak yorumlanmıştır.

Bulgular

Tam Tümce Tanımı

Sözcük biriminin tümce içinde yer aldığı tam tümce tanımı ile sözcük biriminin hem kullanımı hem de tanımına dair bilgi sunulur. Bu tanımlama yönteminde de sözcük birimini diğer sözcük birimlerinden ayırıcı özellikler belirtilir ve bu bilgilere genellikle yorumun bulunduğu bölümde yer verilir. Klasik (analitik/içlemsel) tanım yönteminden ayrılan yönleri olmakla birlikte bu yönüyle klasik tanımla benzerlik gösterir (Sinclair, 1991, 123-137; Svensén, 2009, s. 235-239). Üst kavram (superordinate) - alt kavram (hyponymy) hiyerarşisi gibi (Sinclair, 1991, s. 133). Bu durumda Atkins ve Rundell’ın klasik tanım modeli içerik ilişkisi için belirttiği iki temel unsur bu tanımlama yöntemi için de söylenebilir:

“Tanımlanan ögeyi doğru anlamsal kategoriye yerleştiren üst kavramı belirten sözcük veya anlatım.”

“Bu ögeyi benzersiz kılan ve aynı kategorideki (cohyponyms) diğer üyelerden hangi açılardan farklı olduğunu gösteren ek bilgiler.” (Atkins & Rundell, 2008, s. 414).

Bununla birlikte tam tümce tanımı yöntemiyle yapılan tanımlamaların anlam bilimi, söz dizimi, edim bilimi, metin dil bilimi gibi yönlerden kendine özgü yanlarının bulunduğu da unutulmamalıdır (bk. Sinclair, 1991, 123-137; Svensén, 2009, s. 235-240).

Mensur bir eser olan NF’de, tümcelerdeki bazı sözcük birimleri tam bir tümce içinde yer alarak tanımlanmakta/açıklanmaktadır. Sözcük birimlerinin tümce içinde tanımlanması/açıklanması, eserin mensur olmasının doğal bir sonucudur. Bu nedenle tümcede bir sözlük birimi gibi tanımı/açıklaması verilen her sözcük birimini bu yöntem içinde değerlendirmek mümkündür. Fakat burada dikkat edilen husus sözcük biriminin konulaştırılıp yorumlanması yani tanımlanması olmuştur. NF’deki bu tür tanımlamalar/açıklamalar tam tümce tanımı olarak değerlendirilmiştir. Bu tanımlama yöntemini tipikleştirme veya özelleştirme içerip içermemesine göre sınıflandırmak mümkündür. Tipikleştirme veya özelleştirme bulunmayan tanımlar genel bir ifade içerirken +{KA} durum biçim birimiyle bazı olaylar/durumlar belirli kılınmış, bu olaylar/durumlar için tanım tipikleştirilmiştir. Öte yandan bazı sözcük birimlerinin tanımında yer alan *at*, *atlıg*, *at bér(il)*-, *at ata*- sözcük birimleriyle de tanımlanan sözcük biriminin özel isim olduğu belirtilmiştir.

Tipikleştirme İçeren Tam Tümce Tanımı

... [bu/[ol (yandın/cihettin)]] (ol/bu) ...+{KA} ... (tép) *ténür/tédi(ler)/aydılar/ayturlar*

Bu tür tanımlarda yorum (olay/durum) anlatıldıktan sonra ... [bu/[ol (yandın/cihettin)]] ...+{KA} yapısıyla konulaştırılan sözcük birimi, yoruma gönderim yapılarak ilişkilendirilmekte ve sözcük biriminin tipikleştirilmesi sağlanmaktadır. Yorum ve konunun iki veya daha fazla tümce hâlinde olduğu görülebilen bu tanımlarda, sözcük biriminin anlam birimciğine de yer verildiği görülür:

Andın song Peygâmbar ‘as Mekkeke ‘azm qıldı hēc qılmaq (2) üçün. Bu hecke hecçetü’l-vidâ‘ téñür, anıñ üçün kim Peygâmbar ‘as’ nung song hec qılğanı bu erdi. Ol yandın (3) bu hecke hecçetü’l-vidâ‘ tép aydılar (NF, s. 61).

Ékinç tün hemân tüş kördi. Ertesi üküş endişe qıldı erse, ol küñge (3) yevmü’t-terviye ⁴ tédiler (NF, s. 146).

⁴ Ata, çeviri yazıda *yavmu’t-tavba* olarak yanlış transkribe edilen tamlamanın doğru şeklinin *yevmü’t-terviye* olduğunu belirtmiştir (Mahmûd bin ‘Alî, 2014, s. XX).

Ol kün zū'l-hicce ayının sekinci (4) kün erdi. Törtinç tün taqı bayaqı tég tüş kördi erse, mu'ayyen bildi kim bu tüşüm rahmānī tüş turur. Ol küñge yavmu (5) 'arifa tédiler (NF, s. 146).

Yana ertesi oğlını qurbān qılmaqğa qasd qıldı (6) erse, ol küñge yavmu'n-naħr tédiler (NF, s. 146).

Taqı ay ortası erdi, eyyāmu'l-biyz erdi. Bir kün rūza (8) tuttı erse, kip-rikinge tegi aqardı. Ekinçi kün rūza tuttı erse, tizinge tegi aqardı, üçinçi kün rūza tuttı erse, (9) cümle teni aqardı. Ol cihettin bu üç küñge eyyāmu'l-biyz tég aydılar (...) Bu üç küñnüng kəceleri yaruq bolğan üçün bu küñlerke eyyāmu'l-biyz tég aydılar (NF, s. 195).

Abū Leheb hatunı Umm-i Cemilning 'ādatı ol erdi kim kēce qaravaşları birle sahrāğa çıkar erdiler (11) taqı tēmür tikenni yığar erdiler. Taqı ħurmā yipinge bağlap özi keltürür erdi taqı Peyğāmbar 'as'nung mes-cidke barur yol-(12)-larında kemişür erdi. Ol yandın Haq te 'ālā Umm-i Cemilke ħammālatu'l- ħaṭab tēdi. (...) taqı barıp kāfirlarğa ħammāz-lıq qılıp ħabar bérür erdi. Taqı 'Arab ħammāz kimerseke ħammālatu'l-ħaṭab tég (16) aytur (NF, s. 13).

Mekkedin hicret qılıp kelgenlerke muħācir tēnür, taqı Medīne (5) ħalqları kim Mekkedin kelgenlerke yārī bérdir, qarşu aldılar, lutf u kerem qıldılar, anlarğa enşārī tēnür (NF, s. 20).

'Arab (tilinçe) ...+[ke] (... tég) aytur(lar)

Köken bilgisinin verildiği bu yapıda konulaştırılan sözcük biriminin yorum bölümünde anlam birimciği verilmektedir. NF'de yer alan bu tür tanımlarda üst kavramın (cins) da belirtildiği görülebilmektedir. Bu tanımlar X= anlam birimcik veya X= anlam birimcik + (üst kavram) biçiminde çözümlenebilir (krş. Yaman & Baki, 2001, s. 184-185). *ħammālatu'l-ħaṭab* anlam birimcik (otun yā tiken keltürgenke) yorumlanırken *mīl* sözcük birimi üst kavram (yer) ve bu üst kavramla ilişkili anlam birimcik (tört ming adım) ile yorumlanmıştır:

'Arab tilinçe ħammālatu'l-ħaṭab otun yā tiken keltürgenke (13) aytur-lar (NF, s. 13).

'Arab ħammāz kimerseke ħammālatu'l-ħaṭab tég (16) aytur (NF, s. 13).

tört ming adım yerke 'Arab mīl tég aytur (NF, s. 48).

... tég ...+[e] ayturlar

Derkenarda konulaştırılan *gudda* sözcük birimi için yapılan yorum metinde geçen *étlarning guddaları* ad öbeğiyle aynı dizime (*étning bezleri*) sahip olmakla birlikte sözcük birimi tam tümceyle tanımlanmıştır. Sözcük birimi, *et* sözcük birimiyle eş dizimli kullanılarak tipikleştirilmiştir:

Bu étlarning guddalarını yığıp bizim çetükke ıda bérgil témiş erdi, (gudda tép étning bézlerine ayturlar) (NF, s. 216).

... tése (...) fiil-[mış] bolur

Ünlem olan *tü* ve *uf* sözcük birimleri bağlam içinde verilip yani konulaştırılıp bu bağlamdaki konunun ne anlama geldiği belirtilmiştir. Konulaştırılan sözcük biriminin *ata ana* ile eş bağlam ilişkisi dolayısıyla anlamın tipikleştirildiği söylenebilir. Bu durumu *tü* sözcük biriminin yorum kısmındaki *ata ana* ögesinin etkilenen rolünde olması da destekler:

(...) *taqı ata anağa olar tü* (285) (1) *tése, gažab birle ata ananı āzārla-mış bolur* (NF, s. 197).

Ata ana oğul qızqa bir iş buyursa, bu oğul qız uf tése āzārlamış bolur (NF, s. 197).

Özelleştirme İçeren Tam Tümce Tanımı

at, at bér(il)-, at ata-, yād qıl-

Bu tür tanımlarda, bir yoruma (olay/durum) gönderim yapılarak sözcük birimi tanımlanmaktadır. Gönderim yapılan yorumdaki anlam konulaştırılan sözcük birimiyle ilişkilendirilerek *at, at bér(il)-, at ata-* ile özelleştirilmektedir. Sözcük birimleri *at bér(il)-, at ata-, yād qıl-* eylem öbeklerinin çekimlenmesi veya ....+*[nung]/+[ning]* *at(lar)ı* ad öbeğiyle özelleştirilerek tanımlanmaktadır. NF’de tanıklanan bu tür tanımların bazılarında yorum bölümü önce, yoruma gönderim yapılan konu bölümü ise yorumdan sonra yer almaktadır: *Muṣṭafā, Qulays* gibi. Bunun dışında yorumun konu bölümünde yan tümce olarak yer almasıyla sözcük biriminin tanımlandığı görülmektedir: *İblīs* gibi. Ayrıca konulaştırılan sözcük biriminin hem yorum hem de konu bölümünde aynen veya farklı dil bilgisel yapılarla yer almasıyla bağdaşıklık sağlanarak sözcük biriminin tanımı yapılmaktadır: *Hārūt Mārūt, İblīs* gibi.

Tangrı tvt İsmā’ıl peygambar ‘as (6) oğlanlarıdın Kināna atlıg qabīla-sındın Qurayş qabīlasını ödürdi. Yana Qurayş kabīlasıdın Hāşim atlıg kişining (7) oğlanlarını ödürdi. Yana Hāşim atlıg kişining oğlanlarıdın ménı ödürdi, çıqardı. Bu ma ‘nīdin ötrü Peygāmbār (8) ‘as’qa Muṣṭafā at bérildi (NF, s. 1).

(...) *cümle ferīsteler secde qıldılar, meger ‘Azāzīl qılmağı erse, Haq tebāraka (279) (1) ve te ‘ālā angar İblīs at bérdi, (...) (NF, s. 193).*

Taqı bu Hārūt taqı Mārūtning atları ma ‘şiyat qılmazdın oza ‘Azā taqı ‘Azāyā (368) (1) erdi. Ma ‘şiyat sebebidin Haq tvt atlarını tağyır⁵ qıldı, Hārūt Mārūt tép yād qıldı. Munung teg (2) İblīs ‘al’ning, atı ‘Azāzīl erdi, ma ‘şiyat sebebidin Haq tvt İblīs at atadı (NF, s. 255).

⁵ Dipnotta tağayyur yazdığı belirtilmiştir (Mahmūd bin ‘Alī, 2014, s. 255).

(...) *bu Ebrehe taqı üküş (11) māl harc qılıp bir uluğ 'imārat qılıp anga Qulays at bérđi* (NF, s. 30).

téyü başla-, tép ayt-/té-, téyü ünde-

Bir kişiye verilen lakabın veya adın hangi sebepten dolayı verildiğini açıklarken aynı zamanda lakap olarak kullanılan sözcük biriminin de dolaylı olarak tanımı yapılmaktadır. Bu tür açıklama bildiren lakap/ad, gönderim yapıları varlığa özgüdür. Lakabın kime yönelik söylendiği belirtilmesinden dolayı özelleştirilmektedir.

NF'de belirli kişi için kullanılan *Zu'n-Nüreyn*, *Abū Lu'lu'at* gibi sözcük birimleri *téyü başla-, tép ayt-/té-, téyü ünde-* eylem/eylem öbekleriyle konulaştırılmıştır. Yapıdaki *tép/téyü* ifadesinin *kelimesini/sözünü* yerine kullanıldığı düşünülebilir. Söz konusu sözcük birimlerinin iletişim eylemleriyle de ilişkilendirilmesi bunların seslenme sözcüğü olduğunu gösterir. Sözcük birimlerinin konulaştırıldığı bu yapı içinde aynı zamanda lakabın kime/neye yönelik olduğunun belirtilmesi dolayısıyla yorumun da ifade edildiği söylenebilir:

Abū Bekrning razhu taqı bir atı Şiddīq erđi. Ol ma'nīdin Siddīq tép aytur erdiler (NF, s. 72).

'Osmanqa (2) razhu Zu'n-Nüreyn tép aytur erdiler (NF, s. 89).

Muğīrat ibnü Şu'baning razhu qulı bar erđi, (12) Fērüz atlıg. Abū Lu'lu'at tép aytur erdiler (NF, s. 84).

Yolda barurda şahrāda 'Āmirğa satgaştılar. (...) Angar (2) 'Āmir-i mecnūn tép aytur erdiler (NF, s. 102).

Abū Bekrke 'Atīq téyü ündeyür erdiler (NF, s. 71).

Öte yandan NF'de *téyü başla-, tép ayt-/té-, téyü ünde-* eylem/eylem öbekleriyle konulaştırılan lakapların kime/neye söylenme sebebi de açıklanmaktadır. Bu tür açıklamalar sözcük birimlerinin yorumunu yansıtmaktadır: *Şiddīq, Zu'n-Nüreyn, 'Āmir-i mecnūn, Atīq, ħammālatu'l- ħaṭab* gibi. *Şiddīq, Zu'n-Nüreyn* gibi bazı sözcük birimlerinin hem eş anlam/eş değer ile ifade edildiği hem de bir olay/durumla ilişkilendirilerek verildiği görülür (bk. Eş anlamla/Eş değerle Tanımlama, ... *bolur*):

Ol ma'nīdin Siddīq tép aytur erdiler kim (...) Abū Bekr razhu aydı: Eger bu sözni Peyğāmbar aydı erse rāst aydı. Hēç ol 'ömri içinde yalğan sözlemişi yoq. (...) Mundın artuqraq söz aysa hem taqı inanur-men tēdi erse, barçaları aydılar: Bu Abū Bekr şiddīq (8) ermiş tēdiler. (...) Andın song musulmānlar taqı kāfırlar cümle Siddīq téyü başladılar (NF, s. 71-72).

'Osmanqa (2) razhu Zu'n-Nüreyn tép aytur erdiler. (...) Ol ma'nīdin ötrü (3) özingē Zu'n-nüreyn tēdiler kim Peyğāmbar 'as'nung ēkki nūr-dīdesini cūftlenip turur erđi. Ruqayya (4) atlıg 'ayālını avval

cüftlendürdi. Ol vefâtı boldı erse, yana Umm-i Külsüm atlıg 'ayâlinı cüftlendürdi (NF, s. 89).

'Âmir halâyıqning |147) (1) tiriglikini hoş körmedin şeherni terk qılıp sahrânı ihtiyâr qılıp hemişe sahrâda yörüyür erdi. Angar (2) 'Âmir-i mecnûn tép aytur erdiler (NF, s. 102).

Peygâmbar 'as aydı: Yâ Abâ Bekr, anta 'atîqun mina'n-nâri (12) tédi, ey Abû Bekr, sen tamuğ otındın âzâd-sen tédi. Andın song şahâbalar Abû Bekrke 'Atîq téyü ündeyür erdiler (NF, s. 71).

Abû Leheb hatunı Umm-i Cemîlning 'âdatı ol erdi kim kéçe qaravaşları birle sahrâğa çıkar erdiler (11) taqı témür tikenni yıgar erdiler. Taqı hürmâ yipinge bağlap özi keltürür erdi taqı Peygâmbar 'as'nung mes-cidke barur yol-(12)-larında kemişür erdi. Ol yandın Haq te 'âlâ Umm-i Cemîlke hâmmâlatu'l- hâtab tédi. (...) Ba'zıları aymışlar, bu Umm-i Cemîl Peygâmbar 'as'nung hatunı Umm-i Habîbe [qatınga kirür erdi (...)] (...) taqı Peygâmbar 'as'nung ahvâli-(15)-dın (Umm-i) Habîbeke sorar erdi taqı barıp kâfırlarğa gâmmâzlıq qılıp habar bérür erdi. (...) Neteg kim otun sebeb turur ot yanmaqqa, bu gâmmâzlıq taqı sebeb turur êkki kimerse arasında duşmanlık otı yanmaqqa. Bu sebeb-(17)-dın ötrü Haq te 'âlâ Umm-i Cemîlke, hâmmâlatu'l-hâtab tédi tép (NF, s. 13).

Yukarıdaki kullanımlar yanında bazı mekânların tanımlanmasında da *tép* ayt- eylem öbeğinin kullanıldığı görülür:

Andın song Nâsıru'l-Haq atlıg halîfa keldi. (8) Ol taqı anda şehir bun-yâd qıldı kim bu küin ol şehirke Meşhed-i 'Alî tép ayturlar (NF, s. 108).

Bu 'amalnı életing taqı Siccîn atlıg yerde (yer astıdın aşığa qaran-guşa Siccîn tép ayturlar) qoğung, (...) (NF, s. 280).

... atlıg ... bar (erdi)/fil-[di] ...

Bu tür tanımlamalarda “... atlıg” ifadesi sözcük biriminin özel ad olduğunu belirten bir etikettir. Etiket bulunan bu ifadenin öncesinde veya sonrasında tanımlanan sözcük biriminin üst kavramı (cinsi), son olarak ise özellik(ler)i belirtilmektedir. Bu biçimde yapılan tanımlar “‘konu’ atlıg ‘üst kavram’ bar erdi ‘özellik(ler)’” biçiminde de formülleştirilebilir. Ancak bu durum, örneklerde de görüldüğü üzere Türkçenin söz dizimine uygun olarak değişim gösterebilir. Bu tür yapıda üst kavramla birlikte sözcük birimine dair anlamsal özelliklerin verilmesi akla klasik (analitik/içlemsel) tanımı da getirir:

Yana Şan'â atlıg él bar erdi Yemen vilâyatında. Ol élke Ebrehe atlıg kişini bég qılıp turur erdi (NF, s. 30).

Mekkede bir éw bar; Ka'be atlıg. Ol éwni İbrâhîm peygâmbar 'as qo-parmış (7) tép ayturlar (NF, s. 30).

Ol çerig içinde ming fıl bar erdi. Ol fıllerde uluğraq fıl bar erdi, (3) Maḥmūd atlıg. Ol fıl üze taht urup anı Ebrehe müner erdi (NF, s. 30).

Peyğāmbar ‘as yarıq yaşıq (14) keḍdi. Taqı Düldül atlıg qatırı bar erdi -Muqavqıs melik hediyyeten ıda bérıp turur erdi- (...) (NF, s. 52).

-Şaqıqa atlıg ew bar erdi, hemişe şahābalar meşveret qılsalar, ol ewde yıǵlur erdiler- (...) (NF, s. 68).

Muğīrat ibnü Şu‘baning razhu qulı bar erdi, (12) Fērüz atlıg. Abū Lu‘lu‘at tēp aytur erdiler. Tersā qul erdi (NF, s. 84).

Andın song Nāşıru‘l-Haq atlıg ḥalīfa keldi. (8) Ol taqı anda şehir bun-yād qıldı kim bu kün ol şehirke Meşhed-i ‘Alī tēp ayturlar (NF, s. 108).

...atlıg ... ol ... turur ...

Aşağıdaki örnekte *atlıg* ile etiketlenip konulaştırılan *Zabda* sözcük birimi *ol Zabda* sıfat öbeğiyle gönderim yapılarak yorumlanmaktadır. Tanım “sözcük birimi = özellik + üst kavram/açıklama + özellik” biçiminde çözümlenebilir:

(...) Zabda atlıg yerke barsang bolğay-mu? (...) ol Zabda (130) (1) tēgeningiz sahrā yer turur. Anda hēç kimerse yoq meger bir qaç ‘Arab bar yıldı qaralıg (NF, s. 92).

(sözcük birimi) ... erdi/...erdi

Etiketin (*atlıg*) bulunmadığı bu tür tanımlarda sözcük birimi konulaştırılmakta ve yorumda üst kavramı (cins) verilerek özelliği sıralanmaktadır. Diğer yapılarıdaki gibi açık bir özelleştirici etiket bulunmayan bu tanımlarda sözcük biriminin özel isim olduğu okuyucunun bilgi birikimine bağlıdır:

Beytū‘l-Ma‘mūr ew érđi, qızıl yāqūtdın erđi, Haq te‘ālā yaratmış erđi öz qudratı birle uştmaḥning (15) qızıl yāqūtdın. Kün toǵışı tarafında bir qapuǵı bar erđi taqı kün batışı tarafında taqı bir qapuǵı bar erđi. Bu ékki qapuǵ (16) yaşıł zümürüddin erđi (NF, s. 28).

Tipikleştirme veya Özelleştirme İçermeyen Tam Tümce Tanımı

Bu tür tanımlamaları *kim* ile kurulan birleşik tümce yapısı bağlamında ele alarak iki başlık altında sınıflandırmak mümkündür.

Kim’li birleşik yapılı tanımlamalar

(... ol [kişi(ler)/kimerse], bolur/turur kim (...) fıl-{sA})

Kim’li birleşik tümce yapısındaki tanımlarda *kim*’in sağ kısmı (...) *fıl-{sA}* yorum (olay, durum veya özellik gibi) bildirirken sol kısmı ise bu yoruma sahip olan kavramı konulaştırır. Böylelikle sözcük birimi tanımlanmış olur:

Zērek ol kişi turur kim, (148) (1) āḥirat anga dūnyādın yaqınraq bolsa (NF, s. 103).

'Âqil ol kişi turur kim, (2) hemîşe âhîrat işi birle meşgûl bolsa (NF, s. 103).

Hâlîm ol kişi bolur kim, (3) düşmanın intiqâm qılmağa qudratı yeter erken aqv qılsa (NF, s. 103).

'Âlim ol bolur kim, Tangrıdın qorqsa taqı 'ilmini Tangrılıq qılsa (NF, s. 103).

Tetik ol kimerse bolur kim, fânî bolur neerseni bérse taqı bâqî bolur neerseni alsa (NF, s. 103).

Zahîd ol kimerse turur kim, dünyâdın yüz çewürse taqı âhîratqa yüz ursa (NF, s. 103).

Ahmaq ol kimerse turur kim, kendü özini barçadın artuq (8) körse (NF, s. 103).

Quvvat ol turur kim âdemî [150] (1) öfkese tutsa taqı ol öfkese sin-gürse, quvvat ol turur: (...) (NF, s. 104).

Ey Furqud, faqîh ol bolur kim dünyâke rağbetsiz bolsa, taqı âhi-ratqa rağbatlıg bolsa, taqı dîni (16) içinde körüşgülig (?) bolsa, taqı Haq te 'âlâqa 'ibâdat qılmaq içinde mudâvamat qılsa, taqı Tangrıdın qorğan bolsa, (17) taqı perhîzlig bolsa, ol faqîh turur, tedi (NF, s. 160).

Edgülik ol turur kim Tangrı te 'âlânı köre turur teg 'ibâdat qılsang. (4) Eger sen anı körmeseng, ol bârî seni şeksiz köre turur, tēp bilseng, tedi (NF, s. 298).

... (ol kişiler bolur kim) ... bolur

Kim'li birleşik tümce yapısındaki tanımlarda *kim*'in sağ kısmı bazen (...) *bolur* fiiliyle biterek yorum (olay, durum veya özellik gibi) bildirir. *NF*'de bu yapıyla tanımlanan *yağı* sözcük birimi “sözcük birimi = üst kavram (cins) + özellik” biçiminde çözümlenebilir:

Yağılar ol kişiler bolur kim musulmân erken halîfağa boy bérmediler, (17) baş tartıp çıqğanlar bolur (NF, s. 102).

... ol kimerseke ayturlar kim ... bolsa

Bu yapıda “sözcük birimi = üst kavram (cins) + anlam birimcik” sıralaması verilerek sözcük biriminin tanımlaması yapılmaktadır. Üst kavram, tanımlanan sözcük birimiyle ilişkili bir unsurdur. Bu durum “‘konu’ ol kimerseke ayturlar kim ‘özellik’ bolsa” biçiminde de gösterilebilir:

Tābi'în ol kimerseke ayturlar kim şahābağa satğasmış bolsa, Peyğām-bar (11) 'as yārānlarını körmüş bolsa (NF, s. 129).

Kim'li birleşik tümce olmakla birlikte yorumun (olay, durum vb.) önce, konunun sonra verildiği de görülmektedir. Bu durumda ... *ol kimerseke ayturlar kim ... bolsa* kalıbının ... *bolur kim ol ... +[ke]* ... *tēp ayturlar* kalıbına dönüş-

tüğü görülür. Tanıkta *murāqiba* sözcük birimi için önce yorum oluşturulmuş sonrasındaysa bu yoruma gönderim yapılarak söz konusu durumun *murāqiba* olduğu belirtilmiştir. Sözcük biriminin konulaştırıldığı kısımda söz konusu sözcüğün terim anlamının kim(ler)e göre (*meşāyih*) olduğunun belirtilmesi de dikkati çekicidir:

Qaçan kim qulnung könglinde Haq te 'ālāning mahabbatı ornasa taqı öngin ncerselerning mahabbatı çıqsa, bu qul hemişe (16) Haq te 'ālā birle bolur kim ol ma 'nīke meşāyih murāqiba tép ayturlar (NF, s. 297).

Kim'li birleşik yapılmayan tanımlamalar

Bu tür tanımlamalarda yorum (olay, durum veya özellik) bazen konudan önce, bazen de sonra verilmektedir. Ayrıca yorumdan hem önce hem de sonra konunun tekrarlanması da söz konusu olabilmektedir.

... (ne/neerse) bolur? ...fül-[ur]/-[gay]

Ne soru zamiriyle konulaştırılan sözcük birimi metnin devamındaki başka bir tümcede yorumlanmaktadır. *murāqiba* sözcük biriminin yorumun hem öncesinde hem de sonrasında konulaştırıldığı söylenebilir. *maḥabbat*, *tevekkül*, *ölüm* gibi sözcük birimleri ise yorumdan önce konulaştırılmıştır:

Yā şeyḥ murāqiba ne bolur? tép aydılar 'Abdullāhi'l-Mübārek aydı rahmhi: Hemişe fikring bu bolsa kim méni Haq te 'ālā körc turur, tép taqı özüngni ma 'siyatdın saqlayı tursang taqı könglüng Haq te 'ālā birle bolsa, bu murāqiba bolur; (...) (NF, s. 297-298).

Yana su 'āl qıldılar kim: Tevekkül ne bolur? İmām Aḥmed rahmhi (6) aydı: Tevekkül Tangrı te 'ālāqa i 'timād qılmaq bolur (NF, s. 155).

Ādam Peyğambar aydı: Ölüm (16) ne neerse bolur? tédi erse, İblīs aydı: Bu cān sizdın çıqğay taqı körer közüng körmez bolğay, tutar el-ging (17) tutmaz bolğay, yörür adaqing yörümez bolğay, sözler tiling sözlemez bolğay, (...) (NF, s. 194).

Taqı su 'āl qıldılar kim: Maḥabbat ne bolur? Özi aydı: Tā mudām kim Başar-i Hāfī (7) hayātta bolğay, men maḥabbatdın cevāb aymaz-men, tédi. Yana Başar-i Hāfī aydı rahmhi: İmām Aḥmed Hanbelde bir ḥaşlat (8) bar kim ol ḥaşlat ménde yoq. İmām Aḥmed Hanbel helālını talab qılır hem özi üçün hem taqı 'ayālları üçün taqı men (9) helālını talab qılır-men özüm üçün, velikin 'ayāllarım üçün ihtiyāt qılmaz-men; taqı özi öz nefsinge neteg kim ihtiyāt (10) qılsa helālını talab qılmaq içinde, 'ayāllarına taqı andağ ihtiyāt qılır (NF, s. 155).

ol ... turur, ... turur

NF'de konu bölümünde *ol ... turur* diziliminde yer alan *Azrā'il* sözcük birimi için yapılan tanım “sözcük birimi = özellik + [(özellik + üst kavram) eş anlam]” biçiminde çözümlenebilir:

Ey közüüm yaruqı, ol 'Azrā'il turur, hatunlarını tul qılğan, oğlanlarını ök-süz qılğan, (6) ābadānlarını harāb qılğan, cemā'atlarını perīşān qılğan, mezelerni yıqğan melekü'l-mevt turur (NF, s. 64).

... *ya'nī* ...

Bu tür yapılarda *ya'nī* bağlacından önce sözcük birimi konulaştırılıp daha sonrasında yorumlanmaktadır. Tanım “sözcük birimi = özellik + eş değer anlamı” biçiminde çözümlenebilir: Sözcük birimi (qaylūla qıl-) = özellik (tüş vaqtın) + eşdeğer anlamı (uyu-) gibi:

Yana Peygāmbār (12) 'as bir kün qaylūla qılur erdi [ya'nī түш vaqtın uyur erdi.] (NF, s. 86).

(...) *bir kimerse taqı bir kimerseke (6) sıfāhat qılur erdi ya'nī eşitmegü söz birle sefihlik birle söker erdi* (NF, s. 137).

Taqı havf ve recā arasında namāz qılur-men ya'nī Haq 'azābıdın qorqar-men [244] (1) rahmatıdın umunu namāz qılur-men, tēdi (NF, s. 168).

ol işni tağayyur qılsun elgi birle, ya'nī elgi (6) birle edeb qılıp ol işni kétersünler (NF, s. 209-210).

NF'de yer alan *la'nat qılış-* sözcük biriminin tanımı ise üst kavram kümesi içinde yer alan, eylemi gerçekleştiren katılımcıların yorumda belirtilmesiyle, *bizler sizlerke la'nat qılaling, sizler taqı bizlerke qılınğ* ile yorumlanmıştır. Yorumda sözcük birimini oluşturan alt kavramların sıralanması kaplamsal tanımlama yöntemini de akla getirmektedir. Ayrıca işteş çatılı eylemin tanımlanmasında söz dizimi özelliklerinin belirtilmesi bu tanımlama yönteminin sözcüklerin dil bilgisel özelliklerine yönelik bilgi verdiğini göstermektedir:

andın song la'nat qılışaling, ya'nī bizler sizlerke la'nat (11) qılaling, sizler taqı bizlerke qılınğ (NF, s. 100).

... *kelimesini ya'nī* ... *sözini*

uf sözcük birimi “yigrenmek” olarak tanımlanmaktadır. Yapıda yer alan “kelimesi, sözi” sözcükleri tanımlanan sözcük biriminin işlevsel sözcük birimi olduğunu belirtmektedir:

(...) *yā taqı ékegüde uf kelimesini ya'nī yigrenmek sözini anlarğa sözlemeng* (...) (NF, s. 197).

'Arab ādatı ol turur/erdi ... fiil-[se] ... kelimesin/mundağ aytur/çaqturur (erdiler)

Bu yapıyla *uf* ve *yā şabāḥāh* sözcük birimlerinin işlevsel özellikleri açısından tanımlandığı görülmektedir. Bu durum bir önceki yapıda olduğu gibi akla kurula dayalı tanımlama yöntemini getirmektedir. Konu ve yorum öncesinde metinde geçen *uf* ve *yā şabāḥāh* sözcük birimleri metnin devamında sırasıyla yorum ve konu ilişkisi hâlinde tanımlanmaktadır:

*Ata anağa **uf** t mek kerekmez. ‘Arab  datı ol turur bir neerseni yigrense, sewmese, **uf** kelimesin aytur* (NF, s. 197).

***Y  şab h h!** tüyü. ‘Arab ‘ datı ol  rdi, qa an kimerse  erig n g h (15) kelgenini körse, munda   a ırur erdiler* (NF, s. 12).

Diğer yapılar

Yukarıda bahsi geçen yapılar dışında da sözcük birimlerinin yorumdan önce veya sonra konula tırılarak tanımlandığı görülür. Bu tür tanımlarda tanımlanan sözcük birimi genellikle yardımcı fiille kullanılır. Bunlardan hareketle NF’deki bazı tam tümce tanımlarının belirli bir yapıya özgü olmadığı söylenebilir:

(...) bu Umm-i Cem l Pey  ambar ‘as’ nung  atunı Umm-i Hab be [qa-tun a kir r erdi ta ı Umm-i Hab be] Umm-i Cem lning  r qarında ı Sufy nning qızı (14) erdi. Umm-i Hab beke raz   bu Umm-i Cem l ‘amma bolur erdi (NF, s. 13).

Men yet m turur-men musulm nlardın. Atam Pey  ambar ‘as (11) ile-ginde  eh d boldı (NF, s. 99).

 mam A med H nbeln ng o lı bar erdi   lih atlı , ingen p rs  erdi s yim ’d-dehr erdi, k nd z r za tutar (16) erdi ta ı k  e bolsa, (...) ta ı erteke tegi nam z qılur erdi (NF, s. 151).

Baqar bir abus a ermiş, arqası b krermi  (17) saçı saqalı aqarmı ,  lgine ‘açısını almış, keldi (...) (NF, s. 197).

    ncisi ol kim ana qarında o lan erkek m  y  ta ı ti i m  anı ta ı he  kişi bilmez (NF, s.161-162).

E  anlamlar/E  değerle Tanımlama

Sözlük biriminin e  anlamlı/e  değerli birimlerle tanımlanması yöntemidir (Gençer & Yavuzarslan, 2020, s. 404). NF’de bazı (*Nehcü’l-fer dis, ebter, emr-i ma ‘r f, nehy-i münker* vb.) ifadeler kullanıldıktan sonra bu ifadelerin e  değerleri (göstergeleri) de verilmiştir. Bu tür tasarruflarda konula tırılan sözcük biriminin çoğunlukla yabancı kökenli olduğu yorumunun ise Türkçe e  anlamlısı veya e  değeriyle ifade edildiği tespit edilmiştir. Ancak hem konula tırılan sözcük biriminin hem de söz konusu sözcük birimine yönelik yorumun karışık kökenli e  anlam veya e  değer sözcük birimleriyle ifade edilmesi de söz konusu olabilmektedir. Esasında tam tümce tanımları yöntemiyle tanımlanan sözcük birimlerinin yorum bölümlerinde e  anlam/e  değer sözcük birimleriyle tanımlanması dolayısıyla bu tür tanımlamaların *e  anlamlar/e  değerle tanımlama* ba lı ı altında ele alınması mümkündür. Nitekim tanımlama yöntemi olarak *e  anlamlar/e  değerle tanımlama* yöntemi, diğer tanımlama yöntemleri içinde de yer almaktadır (bk. Gençer & Yavuzarslan, 2020; Dinar, 2021).

NF'deki eş anlamlı/eş değerli birimlerle yapılan tanımlamalarda çeşitli yapılar kullanılmıştır. Bu yapıları şu biçimde sınıflandırmak mümkündür:

... ma'nîsi ... (témek) bolur

Sözcük birimleri bu yapıda *ma'nîsi* ifadesinin sol kısmında konulaştırılmakta, sağ kısmında ise ne anlam ifade ettiği eş değeriyle yorumlanmaktadır:

Taqı bu kitâbke Nehcü'l-ferâdis at bérduk, ma'nîsi uşmahlarınq açuq yolu témek bolur (NF, s. 2).

Ebter ma'nîsi songsuz témek bolur (NF, s. 46).

Emr-i ma'rûf ma'nîsi (10) edgülıkke buyurmaq bolur taqı *nehy-i münker ma'nîsi yamanlıqdın yığmaq bolur* (NF, s. 210).

... tilinçe ... témek bolur

NF'de eş anlam/eş değer(ler)iyile yorumlanan sözcük birimlerinin bazılarında (*Muştafâ, Fuẕẕa* vb.) köken bilgisi de yer almaktadır. Bu tür tanımlamalarda “tilinçe” ifadesinin köken bilgisini belirten etiket olduğu söylenebilir. Türkçenin söz dizimi esnekliği dolayısıyla konulaştırılan sözcük biriminin köken bilgisinden bazen önce bazen de sonra yer aldığı görülür:

Muştafâ 'Arab tilinçe ödrülmiş témek bolur (NF, s. 1).

Fuẕẕa (10) 'Arab tilinçe kümüş témek bolur (NF, s. 98).

'Arab tilinçe yevmü't-terviye endişe küni temek bolur (NF, s. 146).

'Arab tilinçe yavmu 'arifa bilmek küni témek bolur (NF, s. 146).

'Arab tilinçe yavmu'n-naḥr qurbân küni témek bolur (NF, s. 146).

'Arab tilinçe eyyâmu'l-biyz, aq künler (10) témek bolur (NF, s. 195).

... bolur

Metinde daha önce geçen bir sözcük biriminin daha sonra konulaştırılarak yorumlandığı görülmektedir. Bu durum NF'nin metin içi sözlük niteliği taşıdığını gösteren önemli argümanlardan biridir. Bu yapıdaki tanımlamalar bir önceki yapıya benzetmekle birlikte köken bilgisinin verilmemesi yönüyle ayrılmaktadır:

(...) inqiyâd boyun bérmeq (13) bolur (NF, s. 69).

Şiddîq râstqa tutğan bolur (NF, s. 72).

Zu'n-nüreyn êkki nûrluq témek bolur (NF, s. 89).

Ey za'îfâ, bu qadaḥ içinge qay qulḡul (qay qusḡul témek bolur), tedi (5) erse, (...) (NF, s. 270).

Bu yapı içinde değerlendirilebilecek *ḥaqārat közi birle baq-* sözcük biriminin derkenarda yorumlandığı söylenebilir. Bazı sözcük birimlerinin derkenarda açıklamalarının verilmesi, derkenarların sonraki dönemlerde yazılmış

olma ihtimali olsa da, eserin metin içi sözlük niteliğine sahip olduğunu belirten argümandır:

*Kerek kim sizke şahāba **haqārat közi birle baqmasa** (hōr kōz birle baq-masa témek bolur) (NF, s. 76).*

... *ya'nī* ...

NF'de bazı sözcük birimleri kullanıldıktan sonra söz konusu sözcük birimlerinin anlamlarını anlaşılır kılmak maksadıyla açıklandığı tespit edilmiştir. Bu tür açıklamalarda söylem işaretleyicisi olarak *ya'nī* kullanılmıştır. Bu sözcük biriminin genellikle öncesinde görece konulaştırılan sözcük birimi yer alırken sonrasındaysa eş anlamlı/eş değerli yorumu yer alır. Konu olarak değerlendirilen sözcük birimiyle yorumdaki eş anlamlı/eş değerli sözcük birimlerinin aynı dil bilgisel dizide yer alması da dikkati çekicidir: *Mekkening **fethi** ya'nī açılmaq, bay' u şirānı ya'nī almaq satmaq ahkāmını* gibi.

*Yā 'Ömer, Peyğāmbar üzesinge yapuşğıl, ya'nī **hıdmatda bolğıl** (...) (NF, s. 33).*

*(...) Mekkeninng (6) **fethi** ya'nī açılmaq (...) (NF, s. 61).*

*(...) bu tesbīhning **halāvati** ya'nī **tatlılığı** (...) (NF, s. 146).*

*(...) Bu Qur'ān **mahlūq** mu yā yoq mu, ya'nī bu Qur'ān **yaratılmış** mu turur (...) (NF, s. 155).*

*(...) eger kişi ticārat qılmaq tilese **bay' u şirānı** (12) ya'nī **almaq satmaq ahkāmını** (...) (NF, s. 159).*

*Menim birle **munāqişa qıldılar** (6) ya'nī **yinçke hisāb qıldılar** (...) (NF, s. 160).*

*Yā Yahyā, bu **şehvet** turur ya'nī **nefsnüing ārzūları** turur (...) (NF, s. 185).*

*Qayu (15) mu'min ve muvahhid **halāl kisbidin harc** qılıp **Haq tvt'ning éwinge ziyārat qılsa, ya'nī Ka'beḥānağa** (16) **tavāf qılsa**, (...) (NF, s. 186).*

*(...) ya'nī atağa taqı anağa **şefaqt** (11) ve **rahmat ét hōrluqnung qanatını aşaq qılğıl** ya'nī atağa taqı anağa **alçaqlıq qılğıl** (...) (NF, s. 197).*

*(...) yā taqı aning birle **muşāfihat qılsa, ya'nī él tutuşsa, aning birle** (15) **mu'āniqa qılsa, ya'nī quçuşsa**, (...) (NF, s. 252).*

*(...) sening rizāng üçün ol 'ilmüingni **halāyıqğa neşr qıldım** (ya'nī **halā-yıqlarğa yaydım**) (...) (NF, s. 283).*

Yukarıda verilen örneklerden farklı olarak *hizlān qıl-* eylem öbeği zıt anlamlı olan *nusrat bér-* eylem öbeğine olumsuzluk eki getirilerek yorumlanmış ve böylelikle *hizlān qıl-* eş değer ifadesi sağlanmıştır. Bu da diğer tanımların

aksine bu sözcük birimlerinin aynı diziye sahip olmadığını belirtir:

(...) eger sizke **hızlān qılsa**, *ya 'nī nusrat bērmese*, (...) (NF, s. 158).

Eş diziyle yapılan eş anlamlılarla tanımlama

Bu tür eş anlamlı/eş değerli tanımlamalar, yukarıda belirtilen yapıdan sadece *ya 'nī* söylem işaretleyicisinin bulunmaması yönüyle ayrılır. Bunun dışında aynı özelliklere sahiptir:

*Yā Mūsā bu qulum könlünde hēç **hasedi** yoq erdi, künilemeki yoq erdi* (NF, s. 199).

(...) **'āqılraq** taqı usluğraq (...) (NF, s. 304).

*İmām Aḥmed Hanbelnüng oğlu bar erdi Şālih atlıg, ingen **pārsā** erdi sāyimü'd-dehr erdi*, (...) (NF, s. 151).

*Ey Ādam taqı Havvā, ékegü bu uçmaḥ içinde **tana''um (6) qıling**, qayu ni 'met kim tilesengiz bu uçmaḥ ni 'metidin tenāvul qıling velīkin bu buğday yıgaçınga yawumang (7) taqı mundın yemeng, tédi (NF, s. 193).*

(...) ne 'amal qılsa, 'ādemī **iḥlaş** birle Tangrılıq (14) üçün qılmaq kerek ermiş (...) (NF, s. 283).

(...) taqı ol ta 'āt **Tangrılıq bolsa** (8) anung içinde riwā ve sem 'at kirmese, (...) taqı nêçe ta 'āt qılsang taqı anung (9) içinde **iḥlaş bolmasa** taqı niyyeting arıg bolmasa hālis Tangrı üçün bolmasa, (...) (NF, s. 284).

Eş anlamlı/eş değerli olarak yorumlanan sözcük biriminin tanımlanan sözcük biriminden genellikle önce geldiği yukarıdaki tümcelerde görülmektedir. Ancak bu durumun tersi kullanım da bulunmaktadır. Aşağıdaki tümcelerde *'aqlı ketti* - *bēhuş boldı*, *biling* - *āgāh bolung*, *dünyādın bardı* - *dünyādın riḥlat qıldı*, *rāzī erdi* - *hoşnūd erdi* eş değerli çiftlerinde yorum tanımlanan sözcük biriminden önce yer almaktadır:

*Qaçan kim bu ḥabar 'Alīga tegdi erse, 'Alī raḥhu'nung 'aqlı ketti, **bēhuş boldı***. (NF, s. 116).

*Andın song aydı: Ey ḥalāyiq, biling, **āgāh bolung** kim Peygāmbar (6) 'as dünyādın bardı, méndin rāzī erdi, Abū Bekr raḥhu taqı **dünyādın riḥlat qıldı**, méndin **hoşnūd** (7) erdi* (NF, s. 76).

Birlikte kullanımla yapılan eş anlamlılarla tanımlama

NF'de aşağıdaki tümcelerde bazı sözcük birimleri eş anlamlı/eş değerli olarak kullanılmıştır. Bu tür tasarruflardan *yetīm*, 'amma dışında eş anlamlı/eş değeri verilen sözcük biriminin ardı sıra yorumu da yer almaktadır. *Yetīm* yorumunun peşi sıra yer almaktadır. 'Amma sözcük biriminin yer aldığı tümcenin devrik tümce olması, söz konusu sözcük birimi ve yorumunun arasına farklı ögenin girmiş olmasını açıklar:

Peyğambar 'as'nung *'amması bar erdi, atasının qız karındaşı, 'Ātike atlıg* (NF, s. 10).

Nê kim fisq u fücûr, yaman işler (67) (1) *bar erse, (...)* (NF, s. 49).

Başınğa 'işāba baş bağı bağladı (...) (NF, s. 63).

(...) *miskīnan; miskīnke, 'āciz dermāndaqa; va yatīman; taqı atasız nā-resīde yetīmke (...)* (NF, s. 100).

'Āqibat nefsi gālib boldı taqı aydı kim: (12) Helā, qabūl qıldım (...) (NF, s. 106).

(...) *bir pāra çeynem et qıldı taqı ol çeynem etni süngükler qıldı (...)* (NF, s. 295).

Değiştirim/gönderimle yapılan eş anlamlılarla tanımlama

NF'de *delv* sözcük birimine aynı tümce içerisinde *ol qova* sıfat öbeğiyle art gönderim yapılmıştır. *Kezzāb* sözcük birimi ise metinde değiştirimle *yalğan sözle-* ve *yalğançı* sözcük birimleriyle ayrı ayrı eş anlamlı/eş değerli olarak kullanılmıştır. Tümce içinde yapılan bu tasarruflardan *delv* ve *kezzāb* sözcük birimlerinin sırasıyla gönderim ve değiştirimle yorumlandığı görülür:

(...) *taqı suw almaq üçün delv ıda bērdiler erse, Yūsuf peyğambar ol qovağa* (13) *yapşunup quduğdın çıqtı* (NF, s. 80).

Haccāc aydı kim: Sening atıng şaqī turur, tēdi erse, (16) özi aydı kim: Kezzāb turur-sen, yalğan sözleyür-sen. Atam anam qoyğan at Sa'īd turur. Sen neçük şaqī tēp (17) aytur-sen? tēdi erse, Haccāc aydı: Sen manga neteg yalğançı tēgey-sen? tēdi (...) (NF, s. 239-240).

Değerlendirme

Türk dilinin tarihî metinlerinden olan NF şüphesiz farklı nitelikleri barındırır. Bunlardan biri NF'de bazı sözcük birimlerinin sözlük birimi gibi tanımlanmasıdır. NF'nin mensur olma özelliği, söz konusu sözcük birimlerini tanımlanma biçimine etki etmiştir. İlk defa derlem tabanlı geliştirilen ve tarihî metinlerde görülmekle birlikte tanımlanan sözlük biriminin tümce içine katılarak tanımı yapıldığı COBUILD sözlüğünde sistemleştirilen *tam tümce tanımı* (Rundell, 2006, s. 323-324) yöntemine benzer bir yöntem NF'deki sözcük birimlerinin tanımlamasında kullanılmıştır. NF'de tanımlanan sözcük birimlerinin tam tümce tanımında olduğu üzere genellikle konunun bulunduğu birinci parça/bağlam ve konuya dair yorumun/açıklamanın yapıldığı ikinci parçadan oluştuğu tespit edilmiştir:

[[*'Arab tilinçe hammālatu'l-ḥaṭab* ^{konu} ^{bağlam} *[otun yā tiken keltürgenke- (13) ayturlar.]]* ^{tam tümce tanımı} (NF, s. 13).

(...) *taqı [[ata anağa olar tū ^{konu} (285) (1) tēse.] ^{bağlam} [gaṣab birle ata ananı āzārlamış bolur.] ^{yorum} ^{tam tümce tanımı} [[Ata ana oğul qızqa bir iş bu-*

*yursa, bu oğul qız uf_{konu} tése]*_{bağlam} *[āzārlamış bolur.]*_{yorum} *]*_{tam tümce tanımı}
(NF, s. 197).

*[[ğudda_{konu} tép]*_{bağlam} *[étning bézlerine]*_{yorum} *ayturlar.]*_{tam tümce tanımı} (NF, s. 216).

Yukarıdaki örneklerin dışında bazı sözcük birimlerinin tanımı, tümce içinde eş anlam/eş değeriyle verilmiştir: **ışāba** - baş bağı, **ḥased** - künilmek gibi. Bu tür sözcük birimleri tümce içinde yer almaları dolayısıyla tam tümce tanımı olarak değerlendirilmekle birlikte genel sözlüklerde sıklıkla karşılaşılan eş anlam/eş değer yöntemiyle tanımlama (bk. Gençer & Yavuzarslan, 2020) olarak da değerlendirmek mümkündür:

Yā Mūsā bu qulum könlinde hēç ḥasedi yoq erdi, künilmeki yoq erdi
(NF, s. 199).

Başınga 'ışāba baş bağı bağladı taqı aydı kim (NF, s. 63).

Beytü 'l-Ma'mūr örneğindeki gibi bazı tam tümce tanımlarında “sözcük birimi = cins + özellik(ler)” çözümlemesinin yapılabilmesi tam tümce tanımı içinde genel sözlüklerde görülebilen tanımlama yöntemlerinin de saklı olduğuna işaret eder.

NF’de bazı sözcük birimlerinin yukarıda örneklendirildiği gibi metin içinde veya aşağıda örneklendirildiği üzere derkenar olarak açıklanması/tanımlanması eserin oluşturulmasında kod çözme işlevinin dikkate alındığını gösterir. Bu husus haklı olarak metnin anlaşılır olmasına önem verildiği çıkarımını doğurur. Bunlardan derkenarların esere sonradan eklendiği düşünülse de bu eklemelerin metne uyumlu tanımlamalar olduğu görülür ve bu durum söz konusu çıkarımı olumsuzlamaz. Eserde derkenar olarak tanımlanan bazı sözcük birimleri ve yorumları şunlardır: *neşr qıl-*: yay-, *qay qıl-*: kus-, *ğudda*: *etning bézleri*, *qaylūla qıl-*: *tüş vaqtın uyu-*, *ḥaqārat közi birle baq-*: *ḥōr köz birle baq-*, *sifāhat qıl-*: *éşitmegü söz birle sefīhlik birle sök-*, *Siccīn* gibi.

Müstakil sözlük olmayan NF’de, *sening rizāng üçün ol 'ilmüngni ḥalā-yıqğa neşr qıldım* (ya ‘nī ḥalāyıqlarğa yaydım) *ṭālib 'ālimlarga öğrettim* (NF, s. 283) örneğindeki gibi, metin içerisinde/derkenarda serpiştirilmiş tasarruflar, üzerinde durulan konunun akış düzenini bozmayacak tarzdadır. Eserde yer alan bu tür tasarruflarda bazı sözlük birimlerinin birden fazla yapıda tanımlandığını söylemek mümkündür. Eserde sözlük birimi gibi yaklaşılan sözcük birimleri, bu sözlük birimlerinin tanımlanmasında tespit edilen tanımlama yöntemleri ve bu yöntemlerde kullanılan tanım yapıları şu şekildedir:

Tam tümce tanımı

Tipikleştirme içeren tam tümce tanımı

“... [bu/[ol (yandın/cihettin)]] (ol/bu) ...+{KA} ... (tép) ténür/tédi(ler)/ay-

dılar/ayturlar”: *heccetü ’l-vidā* ‘, *yevmü ’t-terviye*, *yavmu ’arifa*, *yavmu ’n-naħr*, *eyyāmu ’l-biyz*, *ħammālatu ’l-ħaṭab*, *muhācir*, *enṣārī* gibi.

“Arab (tilinçe) ...+[ke] (... tép) aytur(lar)”: *ħammālatu ’l-ħaṭab*, *mīl* gibi.

“... tép ...+[e] ayturlar”: *gudda* gibi.

“... tēse (...) fiil-[mış] bolur”: *tū*, *uf* gibi.

Özelleştirme içeren tam tümce tanımı

“at, at bér(il)-, at ata-, yād qıl-”: *Muṣṭafā*, *İblīs*, *Hārūt*, *Mārūt*, *Qulays* gibi.

“tēyü başla-, tép ayt-/té-, tēyü ünde-”: *Şiddīq*, *Zu ’n-nūreyn*, *Abū Lu ’lu ’at*, *Āmir-i mecnūn*, *Ātiq*, *ħammālatu ’l-ħaṭab*, *Meṣhed-i Ālī*, *Siccīn* gibi.

“... atlıg ... bar (erdi)/fiil-[di] ...”: *Şan ’ā*, *Ebrehe*, *Ka ’be*, *Maħmūd*, *Düldül*, *Şaqīqa*, *Fērüz*, *Nāşiru ’l-Ĥaq* gibi.

“...atlıg ... ol ... turur ...”: *Zabda* gibi.

“(sözcük birimi) erdi/...erdi”: *Beytü ’l-Ma ’mūr* gibi.

Tipikleştirme veya Özelleştirme İçermeyen Tam Tümce Tanımı

Kim ’li birleşik yapıli tanımlamalar

“(... ol [kişi(ler)/kimerse], bolur/turur kim (...) fiil-{sA})”: *zērek*, *’āqil*, *ħa-līm*, *’ālim*, *tetik*, *zahīd*, *aħmaq*, *quvvat*, *faqīh*, *edgölük* gibi.

“... (ol kişiler bolur kim) ... bolur”: *yağı* gibi.

“... ol kimerseke ayturlar kim ... bolsa”: *tābi ’īn*, *murāqība* gibi.

Kim ’li birleşik yapıli olmayan tanımlamalar

“... (ne/neerse) bolur? ...fiil-[ur]/-[gay]”: *murāqība*, *tevekkül*, *ölüm*, *maħabbat* gibi.

“ol ... turur, ... turur”: *Azrā ’il* gibi.

“... ya ’nī ...”: *qaylūla qıl-*, *sifāhat qıl-*, *ħavf ve recā*, *tağayyur qıl-*, *la ’nat qılış-* gibi.

“... kelimesini ya ’nī ... sözini”: *uf* gibi.

“Arab ādatı ol turur/erdi ... fiil-[se] ... kelimesin/mundağ aytur/çaqırur (erdiler)”: *uf*, *yā şabāḥāh* gibi.

Diğer yapılar: *’amma*, *yetīm*, *pārsā*, *oglan*, *abuşqa* gibi.

Eş anlamlı/Eş değerle Tanımlama

“... ma ’nīsi ... (témek) bolur”: *Nehcü ’l-ferādīs*, *ebter*, *emr-i ma ’rūf*, *neh-y-i münker* gibi.

“... tilinçe ... témek bolur”: *Muştafâ, Fuzza, yevmü't-terviye, yavmu 'arifa, yavmu'n-naħr, eyyāmu'l-biyz* gibi.

“... bolur”: *inqiyād, Şiddīq, Zu'n-nüreyn, qay (qıl-), haqārat közi birle baq-gibi*.

“... ya'nī ...”: *üzesinge yapuſ-, feth, ħalāvat, maħlūq, bay' u ſirā, munāqiſa qıl-, ſehvet, Ka'beħāna, ſavāf qıl-, ħōrluqnung qanatını aſaq qıl-, muſā-fiħat qıl-, mu'āniqa qıl-, neſr qıl-, ħizlān qıl-* gibi.

Eş diziyle yapılan eş anlamlılarla tanımlama: *ħased, 'āqılraq, pārsā, tana'um qıl-, iħlaſ, bēhuſ bol-, āgāh bol-, dūnyādın riħlat qıl-, ħoſnūd, Tangrılıq bol-, iħlaſ bol-* gibi.

Birlikte kullanımla yapılan eş anlamlılarla tanımlama: *'amma, fiſq u fücūr, 'iſāba, miſkīn, yetīm, helā, pāre* gibi.

Değiştirim/gönderimle yapılan eş anlamlılarla tanımlama: *delv, kezzāb* gibi.

NF'de genel olarak sözcük birimi konulaştırıldıktan sonra yorum/açıklama yer alırken bazı (*Ka'beħāna, ſavāf qıl-, bēhuſ bol-, āgāh bol-, dūnyādın riħlat qıl-, ħoſnūd, yetīm* gibi) sözcük birimleri için yorum sözcük biriminden önce yer almaktadır:

Qayu (15) mu'min ve muvaħħid ħalal kisbidin ħarc qılıp Haq tvt'ning ėwinge ziyārat qılſa, ya'nī Ka'beħānağa (16) ſavāf qılſa, (...) (NF, s. 186) gibi.

Yorumu/açıklaması verilen bazı sözcük birimleri (*'amma, ħammālatu'l-ħaṭab, Muštafā, yevmü't-terviye, yavmu 'arifa, yavmu'n-naħr, Şiddīq, Zu'n-nüreyn, eyyāmu'l-biyz, pārsā yetīm, uf, murāqıba* vb.) için birden fazla tanımlama yapısı kullanıldığı görülmektedir. Öte yandan bazı sözcük birimleri (*'Āmir-i mecnūn 'Atīq* vb.) için tanımdaki konu ve yorum iki farklı biçimde okunabilmektedir. Bu durum sözcük biriminin sözlük birimi olarak tanımlandığında tanımın muhatabın/kullanıcının gereksinimini ne ölçüde karşılayabileceği sorunsalı ile ilgilidir. Sözcük birimlerinin farklı açılardan (bağlam, dizim vb.) ele alınması dolayısıyla okuyucuya farklı yönlerden bilgi sunulmak istenmiş, bu da bazı sözcük birimlerinin farklı yapılarla tanımlanmasını beraberinde getirmiş olabilir. Bunun dışında sözcük birimlerinin farklı yapılarla tanımlanmış olması, sözcük biriminin temel ve yan anlamları yani birinci anlam, ikinci anlam vb. dolayısıyla olduğu da görülmektedir:

Muştafā:

1. “Muštafā ‘Arab tilinçe ödrülmiş témek bolur.” (NF, s. 1). 2. “(...) Peyğambarımız ‘as aydı: Tangrı tvt İsmā'ıl peyğambar ‘as (6) oğlanlaridin Kināna atlıq qabīlasından Qurayſ qabīlasını ödürdi. Yana Qurayſ kabīlasından

Hâşim atlıg kişining (7) oğlanlarını ödürdi Yana Hâşim atlıg kişining oğlanlarından mēni ödürdi, çıqardı. Bu ma'nīdin ötrü Peyğāmbar (8) 'as'qa Muştafā at bérildi." (NF, s.1) gibi.

Tanımlaması/açıklaması verilen *hammālatu'l-haṭab*, *Muştafā*, *Fuṣṣa*, *yev-mū't-terviye*, *yavmu 'arifa*, *yavmu'n-naḥr*, *eyyāmu'l-biyṣ* vb. sözcük birimlerinin 'Arab tiliñçe etiketiyle köken bilgisi ve *uf*, *yā ṣabāḥāh* sözcük birimlerinin de 'Arab ādatı etiketiyle folklor bilgisi verilmektedir:

Fuṣṣa (10) 'Arab tiliñçe kümüṣ témek bolur (NF, s. 98).

'Arab ādatı ol turur bir neerseni yigrense, sewmese, **uf** kelimesin aytur (NF, s. 197) gibi.

Sözcük birimlerinin (*muhācir*, *eñsārī*, *Meṣhed-i 'Alī* vb.) yorumunda yer alan +{KA} durum biçim birimiyle yapılan tanımın/açıklamanın tipikleştirildiği/özelleştirildiği görülmektedir:

Mekkedīn hicret qılıp kelgenlerke muhācir ténür; taqı Medīne (5) ḥalqları kim Mekkedīn kelgenlerke yārī bérdirer; qarṣu aldılar, luṭf u kerem qıldılar; anlarga eñsārī ténür (NF, s. 20) gibi.

Sözcük birimleriyle (*Düldül*, *Mahmūd*, *Şaqıṭa* vb.) eş bağlamli olan *atlıg* etiketiyle sözcük biriminin özelleştirildiği dikkati çekmektedir. Böylelikle bağlamda söz konusu etiket bulundığı sözcük birimlerinin özel isim olduğu belirtilmiştir. Bunun dışında *at*, *at bér(il)*-, *at ata-*, *yād qıl-* sözcük birimlerinin de tanımlanan sözcük biriminin özel isim olduğunu belirtmek için kullanıldığı görülür:

Peyğāmbar 'as yarıq yaşıq (14) keḍdi. Taqı Düldül atlıg qatırı bar erdi -Muqavqıs melik hediyeten ida bérir turur erdi- anı mündi (NF, s. 52).

Taqı bu Hārūt taqı Mārūtning atları ma 'şiyat qılmazdın oza 'Azā taqı 'Azāyā (368) (1) erdi. Ma 'şiyat sebebīdin Haq tvṭ atlarını taḡyīr qıldı, Hārūt Mārūt tēp yād qıldı. Munung teg (2) İblīs 'al'ning, atı 'Azāzıl erdi, ma 'şiyat sebebīdin Haq tvṭ İblīs at atadı (NF, s. 255).

Bu ma'nīdin ötrü Peyğāmbar (8) 'as'qa Muştafā at bérildi (NF, s. 1) gibi.

Tanımlanan sözcük birimlerinin Türkçe (*edgülik*, *ölüm*, *yağı* vb.) ve Arapça (*'amma*, *'işāba*, *ebter* gibi) kökenli olduğu tespit edilmiştir. Tanımlaması yapılan bazı sözcük birimlerinin Arapça + Türkçe (*munāqiṣa qıl-*, *muṣāfiḥat qıl-*, *neṣr qıl-* gibi), Arapça + Farsça (*Ka 'beḥāna* gibi) veya Arapça + Arapça (*bay' u şirā*, *Beytū'l-ma 'mūr*, *fıṣq u fücūr* gibi) diziliminde tamlama/sözcük öbeği oluşturduğu görülmektedir. Ayrıca *ḥaqārat közi birle baq-*, *ḥorluḡnung qanatını aṣaq qıl-* deyimlerinin tanımlanması/açıklanması ve *yā ṣabāḥāh*, *helā* vb. iletişim sözcüklerinin tanımlanması gibi tasarruflar, metnin anlaşılabilirliğinin sağlanmasında metin içi sözlükçülüğün önemli bir katkısı olduğunu göstermektedir.

Sonuç

İslami yazındaki türlerin Türkçeye ilk defa uyarlandığı dönemlerden biri de Harezmi Türkçesi dönemidir. Bu dönemde sözlük temini/erişimi güçlüğü, sözlüğün el altında bulunmayışı veya eser-muhatap ilişkisi gibi etkenler bazı eserlerde sözcük birimlerinin konuya uygun olarak tümce içinde tanımlanmasına etken olduğu söylenebilir. Alan yazında “tam tümce tanımı” olarak adlandırılan bu tanımlama yöntemine Türk sözlükçülük geleneğinde rastlanmamaktadır. Fakat NF gibi yazılma amacı sözlük olmayan bazı tarihî metinlerimizde bu yöntemle bazı sözcük birimlerinin tanımlandığı görülmektedir. O dönemde Türk diline yönelik sözlüklerin az olması, eser çoğaltmanın güçlüğü gibi etkenlerin telif/istinsah edilen eserlerdeki bazı kavramların anlaşılması için tanımlanmasını gerekli kılmış olabilir. Bu yönden, NF’deki tanımlar hızlı ve kolay yoldan ulaşılabilecek tarzda ele alınan konunun akışına uygun olarak metnin içinde yer almaktadır. Bu tanımlar, metnin anlaşılmasına katkı sağlayıp sözlüklerdeki gibi kod çözme işlevi üstlenmektedir.

Türk sözlükçülük geleneğinin henüz sistemleşmediği dönemde, bu tür tasarruflar ile metne yönelik sözlük ihtiyacının kısmen karşılandığı açıktır. Bu açıdan tarihî metinlerin öne çıkan özellikleri dışında metin içi sözlükçülük bağlamında farklı yönlerden de ele alınması, hem Türk sözlükçülüğünün gelişimi hem de Türk dili söz varlığının tarihî gelişimi, müellifin sözcük birimini hangi tanımla algıladığı, sözcük birimlerinin anlam özellikleri ve kullanımı gibi konuları aydınlatmak için katkı sağlayacaktır.

Yazar Katkıları Serdar Karaoğlu: Çalışmanın tasarlanması, veri toplanması, veri çözümlemesi, makalenin yazımı, makalenin gönderimi ve düzeltme. **Bekir Sarıkaya:** Çalışmanın tasarlanması, veri çözümlemesi, makalenin yazımı.

Etik Komite Onayı Araştırmada etik kurul iznine gerek yoktur.

Mali Destek Araştırma için herhangi bir mali destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler.

Author Contributions Serdar Karaoğlu: Conceiving the study, data collection, data analysis, writing up, submission and revision. **Bekir Sarıkaya:** Conceiving the study, data analysis, writing up.

Ethical Committee Approval Ethical committee approval is not required for this research.

Funding This research received no external funding.

Conflicts of Interest The authors declare no conflicts of interest in this study.

Kısaltmalar

bk.	Bakınız
krş.	Karşılaştırınız
NF	Nehcü'l-Ferâdis

Kaynakça

- Akalın, Ş. H. (2010). Sözlüğün tarihi. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, XC-VIII(699), 268-279.
- Akın, C. (2022). Sözlük tipolojileri ve tasnifleri üzerine bir değerlendirme. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, (73), 217-233.
- Ata, A. (2014). *Çağatay Türkçesinin ilk devresi Harezmi – Altın Ordu Türkçesi*. Ankara Üniversitesi.
- Atkins, B., & Rundell, M. (2008). *The Oxford guide to practical lexicography*. Oxford University Press.
- Bergenholtz, H. (2012). What is a dictionary? *Lexikos*, 22(1), 20-30.
- Boz, E. (2020). Çevirimiçi genel sözlüklerde tanım. *Dilbilim Dergisi*, 34, 1-14.
- Bozkurt, F. (2019). Monitoring academic studies of Turkish lexicography: A bibliometric study of 84 years. *Lexikos*, 29, 288-315.
- Burslan, K. (1934). Nehc-ül-Feradis'ten derlenen Türkçe sözler. *Türkiyat Mecmuası*, 4, 169-250.
- Caferoğlu, A. (1984). *Türk dili tarihi*. Enderun.
- Dinar, T. (2021). Sözlükte tanım. E. Boz & F. Karademir (Ed.), *Prof. Dr. Sadettin Özçelik Armağanı* içinde (s. 395-412). Gazi.
- Gençer, B. G., & Yavuzarslan, P. (2020). Genel sözlüklerde tanım ve tanımlama yöntemlemleri. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 17(3), 392-411.
- Hadebe, S. (2014). Ndebele'de sözlük eleştirisi geliştirme (S. Karaoğlu, Çev.). *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, 9, 39-56.
- Karahan, A. (1954). *İslâm – Türk edebiyatında kırk hadis toplama, tercüme ve şerhleri*. İbrahim Horoz.
- Mahmûd bin 'Alî. (2014). *Nehcü'l-Ferâdis uşmağlarının açuq yolu (cennetlerin açık yolu): Metin, dizin-sözlük, tıpkıbasım* (Tıpkıbasım ve çeviri yazı: J. Eckmann; yayımlayanlar: S. Tezcan ve H. Zülfikar; dizin-sözlük: A. Ata). Türk Dil Kurumu.
- Nalbant, M. V., & Ağca, M. (2020). Eski Uygur Türkçesi metinlerinin sözlükselliği ve sözlük yöntemi: Metin içi sözlük. *Türkbilim*, 39, 95-105.
- Rundell, M. (2006). More than one way to skin a cat: Why full-sentence definitions have not been universally adopted. *Atti del XII Congresso di Lessicografia, Torino, 6-9 settembre 2006. I* içinde (s. 323-337). Edizioni dell'Orso.

- Sinclair, J. (1991). *Corpus, concordance, collocation*. Oxford University Press.
- Svensén, B. (2009). *A handbook of lexicography*. Cambridge University Press.
- Yaman, M., & Baki, M. (2001). Fransızca / Türkçe uzmanlık alanı metinlerinde tanımlama yöntemlerinin karşılaştırılması. *XIV. Dilbilim Kurultayı 27-28 Nisan 2000 bildiriler* içinde (s. 181–188). ukurova Üniversitesi.
- Yavuzarslan, P. (2009). *Osmanlı dönemi Türk sözlükçülüęü*. Tiydem.

Extended Summary

A dictionary is a tool that presents the vocabulary of a language to the language user. The formation of dictionaries and dictionary definitions have been different from past to present. There are works that have the quality of a dictionary even though they were not written as such. One of the works that is considered to have this quality is *Nehcü'l-Ferâdis*.

NF is a work of forty hadiths written in Khwarezm Turkish with the aim of contributing to the correct understanding of Islamic characteristics. It is noteworthy that some words in the work are defined as if they were lexical items. This situation raises the question of whether NF has dictionary characteristics.

In terms of lexicography, methods for defining lexical items have been addressed by some researchers. They have generally diversified the definitions into analytical definitions, synthetic definitions, typifying, synonymous definitions, rule-based definitions, implicative definitions, denotative definitions and ostensive definitions.

In NF, definitions are usually made with full sentence definitions. On the other hand, there are also definitions with synonyms.

Complete sentence definitions:

Sentence structures and defined lexemes that include typification: "... [bu/ [ol (yandın/cihettin)]] (ol/bu) ...+{KA} ... (tép) ténür/tédi(ler)/aydılar/ayturlar": *hecetü'l-vidâ', muhâcir, enâ'ir* etc; "'Arab (tilinçe) ...+[ke] (... tép) aytur(lar)": *óammâlatu'l-óauab, mîl* etc. "... tép ...+[e] ayturlar": *âudda* etc. and "... tése (...) verb-[mîş] bolur": *tü, uf* etc.

Sentence structures/labels containing specialization and defined lexemes: "at, at bér(il)-, at ata-, yâd qıl-": *Muâzafe, İblis, Qulays* etc.; "tüyü başla-, tép ayt-/té-, téyü ünde-": *âiddiq, 'Atiq, Siccîn* etc.; "... atlıà ... bar (erdi)/verb-[di] ...": *âan'Â, Ka'be, Döldül*, etc.; "... atlıà ... ol ... turur ...": *Zabda* etc. and "(lexeme) erdi/...erdi": *Beytü'l-Ma'mûr* etc.

Sentence structures without typification or specialization and defined lexemes:

Definitions with compound sentence structure:

"(... ol [kişi(ler)/kimerse], bolur/turur kim (...) fiil-{sA})": *zerek, faqih, eêgülik* etc.; "... (ol kişiler bolur kim) ... bolur": *yaâi* etc. and "... ol kimerseke ayturlar kim ... bolsa": *tâbi'in, murâqiba* etc.

Definitions without compound sentence structure:

"... (ne/neerse) bolur? ...verb-[ur]/-[gay]": *murâqiba, tevekkül, ölüm* etc; "ol ... turur, ... turur": *Azrâ'il, "... ya'nî ...": qaylûla qıl-, taâayyur qıl-, la'nat qılış-*; "the word of... or the word of...": *uf* etc.; "'Arab Âdatı ol turur/erdi ... fiil-[se] ... kelimesin/mundağ aytur/çaqırur (erdiler)": *uf, yâ âabâóAh* etc. and other different structures: *'amma, yetim, abuşqa* etc.

Definition with Synonym/Equivalent:

“... ma'nisi ... (témek) bolur”: *Nehcü'l-ferÂdis*, *ebter*, *emr-i ma'rûf* etc.; “... tilinçe ... témek bolur”: *MuâüafÂ*, *Fuøøa*, *eyyÂmu'l-biyø* etc.; “... bolur”: *inqiyÂd*, *Öu'n-nüreyñ*, *qay (qıl-)* etc. and “... ya'nî ...” *feth*, *óalÂvat*, *maðlûq* etc.; definition with synonyms made with paradigm: *hased*, *'âqılraq*, *pÂrsÂ* etc.; definition with synonyms made by collocation: *işÂba*, *helÂ*, *pÂre* etc. and definition with synonyms by anaphor/commutation: *dely*, *keððÂb* etc.

Since NF is prose, definitions are usually made with full sentence definitions. On the other hand, there are also definitions that can be considered as a method of definition with synonyms. Various structures have been used in the lexeme definitions in NF made with these methods. Based on the definition methods and definition structures in NF, it has been determined that NF exhibits some features that are also seen in dictionaries. These features can be listed as follows:

In NF, the lexeme is generally thematized, followed by the comment. Sometimes the comment is placed before the lexeme.

The definition is typified by the case morpheme +{KA}, which is included in the interpretation of some lexemes.

Some lexemes are marked as proper nouns by defining them with labels.

Since the lexemes given with synonyms are included in the same sentence, the definition made is considered as a full sentence definition.

In some full sentence definitions, an analysis such as lexeme = gender + seme(s) is seen. This brings to mind the analytical method of description.

For some lexemes, more than one definition is given, as seen in dictionaries. The subject and interpretation are made in two different ways, creating the main meaning and the secondary meaning.

It is seen that some of the defined lexemes are given etymology with the label “Arab tilinçe” or folklore information with the label “Arab 'Âdatı”.

Sometimes, definitions of interjection/communication words in different languages are also given. In addition, the text includes definitions of some idioms. In conclusion, all these evaluations and findings show that in-text lexicography makes a significant contribution to the understandability of NF.

